

3.4

MÅLARENS TEKNIKER, VERKTYG OCH TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

Ingalill Nyström,¹²⁸ Liv Friis¹²⁹ och Johan Knutsson¹³⁰

De på landsbygden verksamma målarnas olika material och tekniker har i många avseenden varit desamma som de skråutbildade eller akademiutbildade målarnas. Fast inte riktigt. Pigmenttillgången kunde variera liksom bindemedelsmaterialet, verktygsuppsättning, tillvägagångssätt och handgrepp. Målarens underlag och olika färgpigment har beskrivits i tidigare kapitel. Här kommer dessa beröras enbart i den mån som de har betydelse för målarens måleritekniker, målarverktyg och tillvägagångssätt i samband med bemålning av en yta eller ett föremål.

För att få en förståelse för och bakgrund till vilka målarmaterial och måleritekniker som målarna kan ha använt eller bara haft kunskap om har vi i studien undersökt målarhandböcker, verktyg och bevarat måleri efter olika målare verksamma i Hälsingland under perioden 1700–1870. Kunskapen om målares material och tekniker har också betydelse för tolkning av resultaten vid de naturvetenskapliga analyserna av färg som presenteras i nästa kapitel, 3.5 *Konstteknologiska undersökningar av hälsingemåleri* och hur de kan hjälpa till vid attribueringar.

Metoder för analys av måleriteknik, verktyg och tillvägagångssätt

Genom att granska penseldrag, schatteringar och färgskikten i släpljus med hjälp av USB-mikroskop kan pigmentkornstorlek, pigmentbland-

128. Ingalill Nyström har bidragit med kunskaper gällande de generella måleritekniska aspekterna.

129. Liv Friis har bidragit med kunskaper om schablonmåleri.

130. Johan Knutsson har bidragit med kunskaper om möbelmåleri.

ning, penselstråk, dess kvalitet och spår av andra målarhjälpmedel urskiljas. Med multispektralteknik, som beskrivs i kapitel 3.1 *Konstteknologisk källforskning med ett hantverks- och konserveringsvetenskapligt perspektiv*, och ibland redan i god belysning och för blotta ögat kan spår av underliggande skisser och markeringar iakttas. Förutom olika penselföring och konturer kan blyertslinjer, kolteckningar, punsade hålmärken och inristningar avläsas. Allt detta tillsammans visar hur målaren gått tillväga.

Om konturerna från olika figurativa och non-figurativa motiv sedan ritas av på plastfilm och plastavritningen därefter appliceras ovanpå andra liknande motiv och detaljer kan en bedömning göras av hur väl de överensstämmer med varandra. Detta kan ge indikationer om huruvida motiven är massproducerade utifrån mallar eller frihandsmålade.

Observationerna kan tillsammans med andra iakttagelser användas vid attribuering av okända verk. För att komma målarens handgrepp och övriga arbetssätt inpå livet bör den information som föremålen själva bär på, tillsammans med det som de skrivna källorna har att berätta om dem, kompletteras med egna handgripliga rekonstruktioner, experiment och försök, se kapitel 3.1 *Konstteknologisk källforskning med ett hantverks- och konserveringsvetenskapligt perspektiv*.

Färgtyper och måleritekniker

Val av måleriteknik styrs av färgens binde- och lösningsmedel, även om pigmentet – organiskt eller oorganiskt – också har stor betydelse. Likaså har underlaget en avgörande roll. Vattenlöslig färg, såsom tempera och limfärg, är annorlunda i karaktär jämfört med en oljehaltig färg, som linoljefärg. Detta bidrar till begränsningar och möjligheter i såväl utförande som i det slutgiltiga visuella och estetiska resultatet. Val av material, målarverktyg som penslar och mallar samt måleritekniker och appliceringssätt bidrar till slutresultatet. Nedan beskrivs måleriteknikerna utifrån underlag, bindemedel och verktyg.

Grundering

Som vi sett i kapitel 3.2 *Trä, textil och papper som underlag*, kunde underlaget för inredningsmåleriet på väggar och tak vara timmer, linneväv eller lumppapper. Underlaget preparerades ibland med en isolering, en limlösning, innan det beströks med en grundering, oftast krita och lim. När grunderingen torkat tecknades riktlinjer för motiven och mönst-

ren upp, se fig. 11. Därefter applicerades färgerna, vanligen i sina rena former. De olika kulörerna tillreddes separat. Varje kulör hade sin egen målarpyts med tillhörande pensel. Sällan är färgerna blandade till olika nyanser i det folkliga måleriet, även om vissa kulörer har ljusats upp med vitt pigment.

Inom möbelmåleriet förekommer sällan någon grundering före 1800-talets slut, med vissa undantag till exempel i Gustaf Reuters möbelmåleri och i Ovanåkersmåleriet från 1700-talet. Vanligtvis strök möbelmålaren färgen direkt på det obehandlade träet, täckande men tunt, aldrig laserande och aldrig pastost. Vad som föranledde vissa av landsbygdens målare i exempelvis södra Hälsingland att grundmåla med krita och limvatten kan vi bara spekulera i. Kanske överförde målaren helt enkelt den teknik hen använde i interiörmåleriet för väggar, där underlaget, trä, linneväv i tuskraft eller ett grått lumppapper, brukade förses med en kritgrund på vilken motivet sedan tecknades upp.

Bindemedel efter underlag

Olika måleritekniker och bindemedel nyttjas för olika typer av underlag och grundering. Beroende på underlagets beskaffenhet – med det avses porositet och täthet samt hur föremålet ska användas – krävs olika bindemedel för målarfärgen. Exempelvis är papper vanligtvis ett mycket poröst och sugande underlag som gör det svårt att måla med oljefärg utan att oljan sprider sig utanför penselstråket. Detta eftersom bindemedlet i färgen blöder, migrerar ut i det porösa materialet och lakas ut. Färgen blir därmed torr och svårbearbetad, den ”hugger”. Pigmentet kan till och med få för lite bindemedelskraft och därmed fällas av vid beröring. Papper kräver alltså ett magrare bindemedel eller färg med mindre lösningsmedel som inte sugas in i materialet lika djupt. Möbler av trä däremot som dessutom ska användas, kanske våttorkas, behöver en vattentålig, slitstark färg som hårdar.

Vattenlösliga färger såsom limfärgsmåleri och temperamåleri har alltså nyttjats på matta underlag som papper och textil, medan oljemåleri har använts till mindre sugande material som trä och metall. Limfärg kan även förekomma på träytor som inte utsätts för direkt slitage eller exponering för damm och smuts. Animaliskt lim är vanligt i limfärg. Även stärkelse, mjöl eller andra vegetabiliska limämnen kan ingå i limfärg men då kallas färgen ofta för slamfärg. Såväl slamfärg som äggtempera kan innehålla en liten mängd olja, vilket gör färgen något fetare. Ägg är en naturlig tensid och kan blandas med olja trots

att vatten används som lösningsmedel (Nyström 2012). En tempera som är uppblandad med olja kallas fet medan en tempera utan olja kallas för mager.

Underlaget tillsammans med färgens bindemedel och sammansättning bidrar till matthet, dovhet, mättnad och glans som ger skilda visuella effekter. Olika bindemedel bidrar också till varierande torktider och andra fysiska egenskaper hos färgen, vilket påverkar måleritekniken, tillvägagångssättet och procedurerna när färgen förs på underlaget.

Måleritekniker och verktyg vid komposition av mönster och applicering av färg

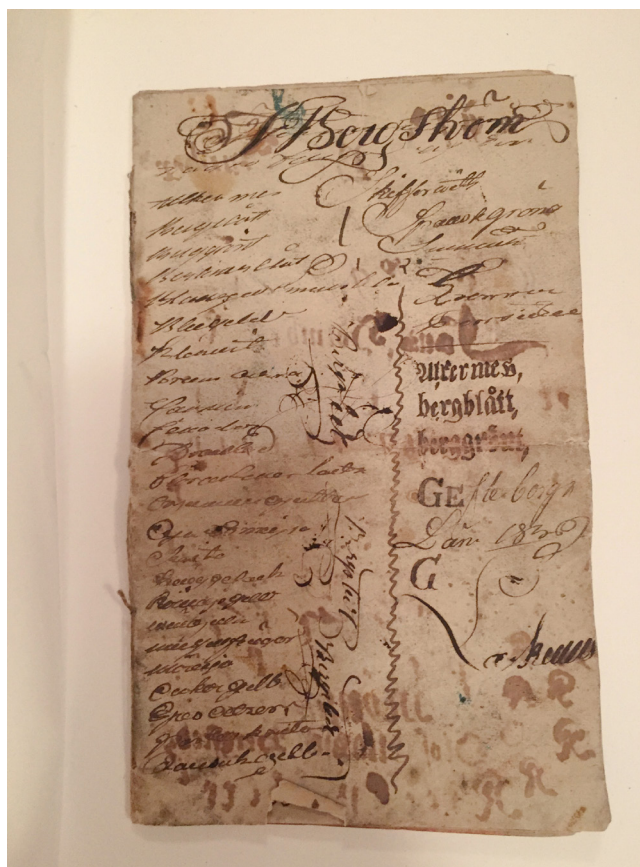
Beroende på färgens beskaffenhet kan olika måleritekniker som schumring, stöppling, fördrivning och skiktmåleri (lager på lager) nyttjas. Vissa färgtyper går också att polera upp för att erhålla mer glans. Andra färgtyper måste ytbehandlas för att bli vattenfasta, slitstarka eller få en djupare mättnad. För olika målerimaterial och måleritekniker kan också olika hjälpmedel, verktyg, användas.

Penslar, kammar och stämplar

Med hjälp av penslar, kammar och stämplar har målaren fört på, blandat, fördrivit och fördelat färgen över den yta som ska bemålas. För att åstadkomma de fantasifulla ådrings- och marmoreringsmönster som

Figur 1 (3.4.1): Olika typer av penslar. Till vänster två fina, runda, spetsiga penslar som används för konturer. Tredje penseln från vänster är en platt svinborstspensel. Den runda, långborstade, tjocka penseln överst i mitten är en anstrykare medan den undre är en sorts stöpplare. Penslar från Göras Göran Hanssons samling, Bollnäs kulturhus. Foto: Liv Friis

J Bergström

..... några ferger a....

Alkermes	Skifferrött (?)
Bergblått	Spanskgröna
Berggrönt	S....
Berlinerblått	L...
Bl	K
Blyglete	-----
Blyvit	Altermes
Brun Ockra	Bergblått
Carmin	Berggrönt
Cinober	Gefleborgs Län 1839
Drakblod	Lackmus
Florentenerlack	
Gummigutta	
Gurkmeja	
Krita	
Cuge(l) Lack	
Roccajo ? Gele	
Wec...?	
Mässingsflagor	
Mönja	
Ockergelb	
Geio ocker	
Pariserkrita?	
...gelb	

utmärker allmogemåleriet, använde målaren tandade kammar av läder, stämplar, trasor, fingrar eller handlov.

Olika verktyg som vi bland annat ser spår av i hälsingemåleriet är exempelvis platta och runda svinborstpenslar som nyttjats för ifyllning av motiv (se penslar till vänster i fig. 1). Andra penslar som var vanligt förekommande är runda avklippta penslar och runda spetsiga penslar, den senare för att måla tunna linjer, konturer och skrift. Breda svinborstpenslar och moddlare användes för grundering, medan en stöpplare vanligtvis nyttjades för schablonmåleri (se fig. 1 och 12). Även svinborstpenslar kunde användas till schabloner.

Målarböcker och mallar för upprepade mönster

I vår studie har vi uppmärksammat två målarböcker med proveniens från Hälsingland. Den ena är en handskreven målarbok, daterad 1830, med bland annat en lista på olika pigment som enligt påskrift tillhört "J Bergström [...] Gefleborgs län" (se fig. 2 a–b). Den andra är en handbok från 1828 i målartekniker, *Den uppriktige Laquerkonsten ... Jämte Tillför-*

Figur 2 a–b (3.4.2 a–b): Handskriven lista över bland annat olika pigment, sammanfattad av J. Bergström 1830, Gefleborgs län. Målarboken finns vid Jamtli, Östersund. Foto: Ingall Nyström

lietelig beskrifning på olje-färgor. Huruvida ägaren till boken, en bonde i Håvra, var målare är okänt. En likadan målarhandbok efter målaren Pehr Sundin (1760–1827) i Sunne, Jämtland, finns bevarad på Jamtli/Jämtlands länsmuseum. Efter denne målare finns även andra böcker om färgtillverkning som *Beskrifning om tillverkningssätten af harts, terpentin, terpentinolja och kimrök*, utgiven 1774. Vid Leksands kulturhus i Dalarna finns bevarat efter målaren Pipar Lars Larsson i Tibble by, Leksand, en målarbok med titeln *Handledning till beredning af alla slags Olje- och*

Figur 3 (3.4.3):

Bildmontage med bilder ur skissbok från 1703 efter en målare, möjligen vid namn Pehr Wästhin. Ett par av skisserna tycks vara tecknade efter 1600-talets bibel-illustrationer medan andra bildfält förefaller avbilda eller vara skisser för interiörmaleri. Figurrepertoar och dekorelement överensstämmer med det äldre hälsingemåleriets bildtradition och visar att det måleri som kan dokumenteras i bevarat interiörmaleri från 1700-talets mitt och andra hälft var etablerat i området redan vid 1700-talets början. Skissbokens nuvarande placering och ägare är okänd. Foto: Hilding Mickelsson

Wattenfärger till målning och stenkning, äfvensom till anskaffandet af de dertill nödiga färger, Olje- och lackfernissor o. s. w. Tillika med anvisning till Betsning, Polering och Förgyllning af Trä till Konsten att ... till Färgning af Ylle-, Bomulls-, Siden- och Linnetyger ... av Louis Mathey från 1838. Boken är signerad av målaren själv 1843. Rimligtvis hade målarna i Hälsingland också tillgång till denna typ av målarhandböcker.

Vidare är det troligt att målarna hade tillgång till och använde egna och andras skissböcker med anteckningar och skisser samt mönsterböcker. Efter snickaren Olof Axell (1824–1903) i Hudiksvall och hans föregångare Jonas Ullberg (1776–1847) finns såväl skissböcker som mönsterböcker med mallar bevarade vid Hälsinglands museum (se fig. 3) (A 45:1). Det finns också dokumentation av en skissbok daterad 1703 som tillhört en oidentifierad målare, vid namn Pehr Wästhin (se fig. 3). Denna har med all sannolikhet nyttjats som förlaga vid måleri. Mönster

Figur 4 (3.4.4): Punsad skiss och mall från Olof Axells samling av ritningar, skisser och förlagor vid Hälsinglands museums arkiv (A 45:1). Foto: Ingall Nyström

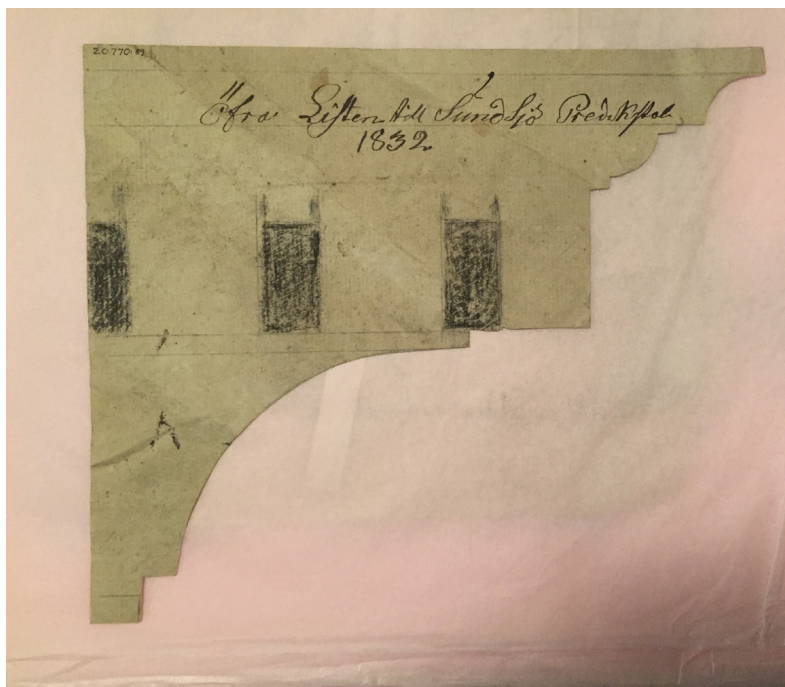
och motiv kan målarna också ha kopierat efter figurbiblar, kopparstick, kyrkomåleri eller andra väggmålningar (Nodermann 1984; jfr Nyström 2012).

I såväl det äldre figurativa måleriet som i det yngre dekorativa och ornamentala har vi tydliga spår och indikationer på att målarna använde sig av olika förlagor och mallar för att komponera figurernas kroppsställningar, anatomiska detaljer som ansikten och händer och arkitektoniska element som kolonner och pelare (se fig. 5) (jfr Nodermann 1964:42, 1984). Mallarna, som kan beskrivas som positiva, har använts för markering av konturer med hjälp av tunn utspädd färg eller senare, från 1800-talets mitt, med blyerts. De positiva mallarna kunde se ut som de efter målaren Pehr Sundin med släkt, vilka ingår i Sundinska samlingen vid Jamtli/Jämtlands länsmuseum (se fig. 6a–b) eller som de klippdocksliknande mallar som finns efter Mats Persson Stadig

Figur 5 (3.4.5):
Mallar har använts
för arkitektoniska
element. Ytterfor-
merna på kolon-
nens kapital och
vindruvsklasar har
teknats efter en
positiv mall. Foto:
Ingalill Nyström

Figur 6 a–b (3.4.6 a–b): Positiva mallar av kolonnbas och kapitäl, funna i trossbotten i Göran Sundins hus, Sunne, Jämtland, då det revs på 1950-talet. Det funna arbetsmaterialet har använts av målarsläkten Sundin och medhjälpare under 1700- och 1800-talen. Jämtli/Jämtlands länsmuseum i Östersund. Foto: Ingalill Nyström

vid Dalarnas museum i Falun (se fig. 7). I de båda samlingarna finns även stuckna och punsade mallar (jfr Nodermann 2005:41f; Björkroth 1989). Genom att konsekvent kalkera valda motiv på plastfilm för jämförelser har vi i studien kunnat identifiera ett stort antal motiv från 1700- och 1800-talen där mallar har använts i väggmåleriet. Det

Figur 7 (3.4.7): Positiva mallar av klippdockliknande typ har nyttjats för att rita upp konturerna till figurer i väggmåleriet. Exempler är hämtade ur en samling målarverktyg som tillhört dalmålaren Mats Persson Stadig, verksam i Bjursås under 1800-talets förra hälft och mitt. Dalarnas museum. Foto: Ingalill Nyström

Figur 8 a–b (3.4.8 a–b): Blomsterdekorationer på möbler attribuerade till Jonas Lust. Målaren har efter mallens konturer skissat angett motivet med blyerts på ena skåpsidan (a) och därefter upprepat proceduren fast med mallen riktad åt andra hållet på andra skåpsidan (b). Själva motivet har sedan målats med hjälp av olika penslar. En spetsig, rund pensel har använts till stjälkar och blad. Ystegården, Hillsta by i Forsa socken. Foto: Ingalill Nyström

är också tydligt att positiva mallar har använts inom möbelmåleriet, exempelvis för de upprepade blomsterdekorationerna i Jonas Lusts möbelmåleri (fig. 8 a–b).

Andra hjälpmedel och verktyg som stämplar, snidade block, träsnitt/tryckstockar (se fig. 9), riktbrädor, simpelkort (trissa med rikttråd, enkelt snöre), passare och ritsar nyttjades vid målning (se fig. 10). Ibland har blyerts använts för att dra upp riktlinjer (se fig. 11).

Schabloner i Hälsingland

Schabloner har använts rikligt i hälsingemåleriet under 1800-talet (Fridell Anter & Wannfors 1997:185). Till det som tidigare varit känt om schablonmåleriet har nu genom vårt projekt och våra undersökningar av det måleri som stått i fokus för detta, kunnat tillföra ytterligare kunskaper om material och tillvägagångssätt.

Genom att använda schabloner vid ett upprepat mönster kan ett interiörmåleri rationaliseras avsevärt. Tekniken har också tagits tillvara för att skapa ett eget konstnärligt uttryck (Nyström et al. 2018).

Figur 9 (3.4.9):

Det är troligt att handgjorda stämplar och snidade tryckblock, träsnitt och tryckstockar av olika slag har använts vid kompositioner av olika motiv i hälsingemåleriet. Hälsinglands museum. Foto: Ingalill Nyström

Till skillnad från en positiv mall är en schablon en mall där motivet är utklippt och utgörs av hålutrymmet (se fig. 12). Mallen är vanligtvis gjord av papp eller handgjort papper (jfr Folkesdotter 1997, 2003:2). Ibland har pappret isolerats med olja, dels för att hålla längre när vattenlöslig lim- eller slamfärg använts, dels för att pappret ska bli mindre sugande när oljefärg ska användas. Schablonerna uppvisar ofta flera olika färgskikt, vilket tyder på att de återanvänts i olika färgsättningar och inredningar. Dessa har dock ej studerats närmare i denna studie.

Figur 10 (3.4.10): Passare med rits har använts för att placera in centralblommorna i motivet. Bortom Åa, Fågelsjö. Foto: Ingalill Nyström

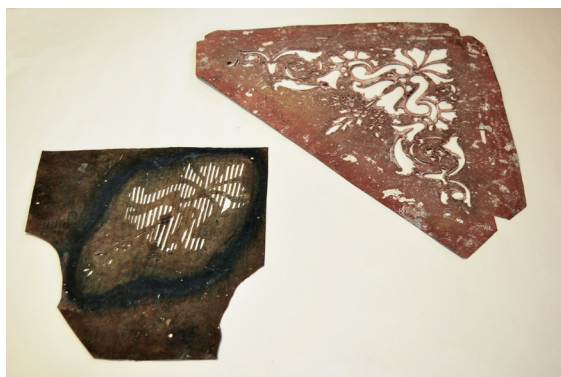
Ofta används olika schabloner tillsammans i set. Varje kulör i motivet har sin egen form (se fig. 10). De olika schablondelarna har sedan passats in ovanpå varandra med hjälp av ett passmärke (jfr Folkesdotter 2004:3). Vid dess uppmålning har vanligtvis en stöpplare eller svinborstspensel använts för appliceringen av färgen (jfr Brønne 2002). Avancerade mönster och stora ytor i ett rum målades systematiskt, ofta i lodräta våder, där inpassningen på väggytan mättades in med lodlina efter vilken en hjälplinje markerades med blyerts (se fig. 13).

← **Figur 11**
(3.4.11): Skiss och riktlinjer för centralmotiv i ett innertak uppdragna med hjälp av blyerts och fastspänd tråd i centrum. Brädorna är troligen grunderade med en limkritgrund som också utgör bottenfärgen. Rengsjö hembygdsförening. Foto: Ingalill Nyström

→ **Figur 12** (3.4.12): Schablon-set i två delar som använts för hörnmotiv. Den övre schablonen till höger är grundschablonen som använts först. Schablonen till vänster, placeras in ovanpå med hjälp av passhålen som syns utmed kanterna. Schablonerna tillhör Göran Hanssons samling, Bollnäs kulturhus. Foto: Liv Friis

← **Figur 13** (3.4.13): För att placera schabloner korrekt över en stor yta kunde markeringar i blyerts med hjälp av lod på göras på väggen. Notera att den gröna färgen inte stöplats på utan strukits på med en tjock svinborstspensel. Världsarvsgården Gästgivars. Foto: Liv Friis

Figur 14 (3.4.14): Schablon som använts för tillverkning av bård på löpmeter. Undersviks hembygdsgård. Foto: Ingalill Nyström

Effekter som skuggning och djup skapades med olika ljusa och mörka kulörer.

I vissa fall är schablonerna målade direkt på plats på en grunderad träbotten eller textil (jfr Folkesdotter 2004:1). Vanligast är dock att papp eller papper nyttjats som underlag. Ofta har pappret limmats upp på en textil som spänts upp på väggen och motivet målats upp på plats. Ibland förekommer färdiga schablonbårder på löpmeter som förtillverkats av målaren (jfr Fridell Anter & Wannfors 1997:305). Bårderna har sedan limmats upp på plats (se fig. 14 och 15).

Världsarvsgården Bommars är ett exempel på hur kreativt hälsingemålarna lyckats kombinera schabloner och moderna tapeter med egentillverkade bårder. Ett exempel på en schablonsamling, där schablonerna både kan härledas till en identifierad hantverkare och dessutom kopplas till ett befintligt väggmåleri är Göras Hans Hanssons schabloner vid Bollnäs kulturhus. Schablonerna har bland annat använts för väggmåleri i gården Hans Anders i Koldemo, den gård som allt sedan Willy Maria Lundbergs tid varit känd under namnet Träslottet i Arbrå.

Figur 15 (3.4.15): Förtillverkad volangbård som klippts till och anpassats på plats för att stämma med rummets format. Världsarvsgården Gästgivars. Foto: Ingalill Nyström

Referenser

Otryckta källor

Hälsinglands museums arkiv (HM). A 45:1, Olof Axells samlingsvolym.
Jamtli, Jämtlands läns museums arkiv. Sundinska samlingen.

Tryckta källor

- Björkroth, Maria (1989). Mats Persson Stadig – dalmålare. *Dalarnas hembygdsbok* 1989. Falun.
- Brønne, Jon (2002). Dekorasjonsmaling: marmorering – ådring – lasering – patiner – sjablondekor – strukturmalning. 2 uppl. Oslo: Teknisk Forlag.
- Folkesdotter, Gärde (1997). Jonas Wallström och samtida schablonmåleri. *Hälsingrunor* 1997.
- Folkesdotter, Gärde (2003). Små hål med stor effekt: jämförelser mellan schabloner, målare och interiörer från Hälsingland under 1800-talet. Kandidatuppsats. Stockholm: Stockholms universitet.
- Folkesdotter, Gärde (2004). "Du skall stjåla med smak" – mönster i hälsingegårdsmåleri. Magisteruppsats. Stockholm: Stockholms universitet.
- Fridell Anter, Karin & Henrik Wannfors (1997). *Så målade man: svenskt byggnadsmåleri från senmedeltid till nutid*. 2 [uppdaterade och utök.] utg. Stockholm: Svensk byggtjänst.
- Nodermann, Maj (1964). *En jämtländsk kyrkmålarfamilj*. Östersund: Heimbygdas Förlag.
- Nodermann, Maj (1984). *Från Altranstädt till Delsbo: bildtryck och bonader med Carl XII*. Stockholm: Nordiska museet.
- Nodermann, Maj (2005). *Mästare och möbler: jämtländska målare, bildhuggare, hantverkare och deras arbeten*. 2 rev. uppl. Östersund: Jamtli förlag.
- Nyström, Ingalill (2012). *Bonadsmåleri under lupp: spektroskopiska analyser av färg och teknik i sydsvenska bonadsmålningar 1700–1870*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet. Tillgänglig på: <http://hdl.handle.net/2077/30154>
- Nyström Ingalill, Anneli Palmsköld, Johan Knutsson & Kristina Linscott (2018). Hälsingegården och den färggranna folkkonsten. I: Daun, Johannes & Christer Ahlberger (red.). *Bondeherrgårdar: den nyrika bondeklassens gårdar 1750–1850*. Lund: Nordic Academic Press.